

A Nagy Háború füstje

„S azt se tudja már, hogy lába merre lép:
jobbra is, balra is árok, meredék,
s minden lépten szórja, veszti kincsét, erejét.”
(*Babits Mihály, 1924*)

Történelmünk hanyatlástörténeti narratívája méltán szerzett nagy „népszerűséget” az értelmiségi közbeszédben, a politikában, sőt egyes történészi megközelítésekben is. Hogy milyen erős nyomvonalakról van szó, a magyar emlékeztetelyekre irányuló, napjainkban zajló kutatások bizonyítják. Muhi, Mohács, Világos, Doberdó, Trianon, Don-kanyar, Bern – csupán néhány kiragadott csata, béke és vereség, melyek hívószavakként működnek. E hívószavakról képek ugranak be, sőt esetenként a kauzalitás láncára fűzve önálló életre és értelemre kelhetnek a filmkockák. Egy a kilencvenes évek végén végzett ifjúsági felmérés szerint a negatív (ba hajló) nemzettudat nem az idősebb generáció sajátja. A fiatalok naiv történelmi reprezentációjában a pozitív töltetű események felsorolása nagyjából a XV. századdal bezárul, a negatívak ellenben 1849-től a rendszerváltozásig tartanak, többnyire beleértve ebbe a sorba az 1956-os forradalmat és szabadságharcot is.¹ Az utóbbi huszonöt évet illetően sem valami fényes a helyzet: egy 2009-es felmérés szerint a megkérdezettek 72 százaléka a rendszerváltozás vesztesének tartja magát. Mindez természetesen nem véletlen, még ha a történészek óvnak is az elhamarkodott következtetésektől. Megpróbáltatásokban korábban is bővelkedett történelmünk (tatárjárás, törökdúlás, szabadságküzdelmek), ám ezeknek „más volt a történelmi algoritmus: országot-népet emésztő két sorscsapás között több generációnyi idő telt el, így a társadalomnak megadatott a soros „istenscapást” kiheverni, szépapáktól ükunokáig újrendezni soraikat, egyénileg és közösségi létben is regenerálódni. A rövid XX. század egymásba torlódó eseménysorában erre nem volt mód.²

Hányattatástörténetünk súlypontja tehát okkal került a XX. századra. A jelenséghez hozzátartozik, hogy a professzionális történelemtudomány bajosan jöhetett volna létre rendkívül hatásos tudatformálóként a XIX. század historizmusa nélkül (a nemzeté válással egymást erősítve), ennek pedig egyenes következménye lett egyrészt, hogy a XX. századi eseménysorokat immáron szinte teljes eszköztárral fogadhatták a történészek, másrészt, hogy eredményeik iránt sem a közélet, sem a (mindenkori) hatalom

Bartha Ákos (1982) történész. Kutatási területe a XX. századi irodalom- és életmódtörténet.

¹ László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei. Bp., 1999, Scientia Humana/Kairoz, 99-100.*

² Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek*, 2013/2-3, 7. http://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf (Letöltve: 2014-01-03)

nem volt közömbös. Nemcsak a közelmúltból volt mit értelmezni, ám a historikusok optikája folyamatokra fókuszált – filmkockák helyett ekkor még a film dívott –, az 1945-ös másnap pedig lényegében már 1920-ban adott volt: „valahol utat veszítettünk”. Történelem és közélet kapcsán érdemes egy pillanatra eltűnődni azon is, mekkora súllyal vett részt kora közéletében – horribile dictu: politikájában – a két világháború közti korszak reprezentatív, nyolckötetes magyar történelmi összefoglalójának³ szerzőpárosa (Szekfű még 1945 után is). Ma is akadnak szép számmal történészek, akik politizálásra adják fejüket, ám ez a döntés rendre szakmájuk feladásával jár. A szakma – és a kulturális szektor – súlyát illetően aligha tekinthetjük véletlennek, hogy míg hét évvel Trianon után (!) a kultusztárca részese az állami kiadásokból 10 százalék felett volt,⁴ addig ma már ilyen minisztérium sincsen, a kortárs elemzések pedig a humántudományok térvesztését regisztrálják – nemcsak hazánkban, hanem szerte a világban.⁵ A XX. századdal ellentétben, napjainkban az iskolarendszeren keresztül közvetített kultúra és a kanonizált történelmi tudás folyamatos devalválódását, valamint a különböző mnemotechnikai jelenségek burjánzását figyelhetjük meg. Történelmi kérdések csupán kultúr- vagy emlékezetpolitikai döntések és kerek évfordulók kapcsán ütnek meg a közéleti ingerküszöböt. Talán így is van ez rendjén, mert bár soha nem tudhatjuk, mit hoz a múlt, jelenleg inkább a jövő távlati határozzák meg a társadalmi érdeklődést. Ez azonban már egy másik hanyatlástörténet (a történelemtudományé).⁶

2014-ben egy olyan konfliktusra (is) emlékezünk, mely nemcsak alapjaiban rengette meg több évszázados politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális berendezkedésünket, hanem a legtöbb tekintetben maga alá is temette azokat. A Nagy Háború még a XXI. századból visszatekintve is rászolgált nevére, noha korántsem csak a magyarság számára volt perdöntő. A külföldi szakirodalom értékelése szerint az első világháború volt a század „őskatasztrófája”, origója minden rossznak, ami utána történt (vagyis nem csak nálunk dívik a hanyatlástörténeti mesternarratíva). Ez a „civilizált Európában” kirobbant konfliktus azonban távlati nélkül is világtörténelmi fordulópont, hiszen addig ismeretlen méretű és jellegű erőszakombolást eredményezett. A XX. század embere valójában ekkor szembesült először globálisan az industrializált gyilkolással, a totális háborúval. Tömegek, „népi rétegek” milliói kerültek be a számukra nyilvánvalóan idegen háborús gépezetbe; róluk, az „ismeretlen katona” tapasztalatairól, traumáiról jóval kevesebbet tudunk, mint a hadi cselekményekről és a politikai manőverekről. Az érdeklődők csupán egy-két visszaemlékezésre, naplóra és (jobbára cenzúrázott) katonalevélre hagyatkozhatnak, néhány irodalmi alkotás (például Móricz Zsigmond *Szegény emberek* című novellája) mellett. A „halálgyárról” egyetlen adat: 1915-ben négy

³ Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Bp., 1928, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

⁴ Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Bp., 2010, Ráció, 18.

⁵ *Tudomány és politika*. Szerk.: Mosoniné Fried Judit-Tolnai Márton. Bp., 2008, Typotex, 27. A politika szerepe is megváltozott: „nem irányít (beleszólás értelmében), hanem orientál és szervez.” Uo. 9.

⁶ Lásd (például) Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Bp., 2010, Nyitott Könyvműhely. A Gyánival merőben más szellemi pozícióból író John Lukács is hangsúlyozza a társadalom széles körű történeleméhségét és ezzel egy időben a történészszakma „elbürokratizálódását”, értelmiségi szerepét illető „tudatlanságát”: Lukács, John: *Egy nagy korszak végén*. Bp., 2005, Európa, 80-81.

hónap alatt 800 000 katonát veszített a Monarchia csak a keleti fronton, ami a korabeli hadállomány több mint felét jelentette.⁷

Írásom azonban nem had- vagy politikatörténeti összefoglalás és nem is mentalitás-történeti búvárlat (bár utóbbihoz kétségkívül több köze van). Az alábbiakban az első világháborút tágabb kontextusba helyezve, szellemi szétszalazottságunk hordalékait szeretném összesöprögetni. Ez a hányattatástörténet ugyanis épp e négy év alatt eszkalálódott.

Akár jelzésértékűnek is vehetjük azt a vihart, ami a Szerbiának küldött ultimátum napján, 1914. július 23-án tombolt Budapesten, megrongálva olyan szimbolikus tereinket, mint a Szent István bazilika, a Mátyás templom vagy a Lánchíd.⁸ Valójában azonban a „vihar” előszelei már jóval korábban elérték az országot és nemcsak katonai értelemben (Bosznia annexiója 1908-ban), hanem – és elsősorban – társadalmilag. Ami a századelős parlamenti politikát illeti, a „67-esek” és „48-asok” ellentéte látszólag minden egyéb törésvonalat felülírt, és minden korábbi színvonalat alulmúlt: „zsebken-dővel irányított” szavazás (Tisza István mellett), pisztolyhasználat (Tisza István ellen), obstrukció, destrukció, verekedés, karzatrongálás, parlamenti őrség, ellenzék kivezetetése – így lakták be képviselőink a Steindl Imre által tervezett, éppen csak átadott, párját ritkító szépségű neogótikus épületet. Ami nem a pártalapítósdival túlfűszerezett politikát, hanem a hús-vér politikusok személyét illeti, szeretjük a korszakot Tisza István és Károlyi Mihály konfliktusaként láttatni. Adott is minden, ami egy jó drámához kell, vagy amire a szenzációra éhes utókor, esetleg egynémely identitását veszített politikus vágyik: párbaj, merénylet, háború, forradalom, nagy tervek, gyilkosság, bukás. Tisza a daliás, nyakas kálvinista, aki „jó magyar családból” származik, és a fontolva haladás konzervatív ethosának megtestesítője és Károlyi, az „európai tájékozódású” reformer arisztokrata, a béke, a földreform és a választójog apostola, másként a farkastorkú nemzetvesztő, idealista dandy, óriási kártyaadósságokkal. Egykoron az ország volt kicsi számukra (nem a trianoni), ma már egy téren sem férnek meg. Lehet, hogy a kisebb területekhez szűkebb látókör dukál? Alighanem az 1989 utáni politikai garnitúra egyik (újabb) szegénységi bizonyítványával van dolgunk. Jó hír, hogy a kép igazításán, a toposzok lebontásán dolgoznak a történészek, rossz, hogy ez nem mindig sül el jól,⁹ a legrosszabb pedig, hogy fáradozásuk nem sokakat érdekel igazából, minthogy a vita nem történelmi személyekről, hanem politikai szimbólumokról folyik.¹⁰

⁷ *Magyarország története a XIX. században.* Szerk. Gergely András. Bp., 2003, Osiris, 531-532.

⁸ Cartledge, Bryan: *Trianon egy angol szemével.* Bp., 2009, Officina, 26.

⁹ A legújabb (politizáló) történeti munka (és apológia) Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Bp., 2012, Napvilág.

¹⁰ Én Károlyit azon politikusaink közé sorolom, akiknek ambíciói meghaladták képességeiket, ráadásul a gróf sorseseeménye XX. századi történelmünk legválságosabb periódusa volt. Ami a drámai végjátékot illeti, Károlyi – Horthyhoz hasonlóan – megbukott saját „márciusi vizsgáján”, ami ugyanakkor koránt sem jelenti, hogy előtte minden vállalható lenne életművéből (miként Horthyéból sem). Jellemző, hogy az apológé-ták általában hőseik írásaival (napló, memoár) próbálják tisztára mosni a szennyest, feledve, hogy az államférfiúi érényeket cselekedetekben és mulasztásokban mérik. Tisza sem volt tökéletes: centralizáló törekvései az adott helyzetben még akár érthető is, ám a nemzetiségi kérdést túl későn vette komolyan, németorientációja és egydimeziós (Monarchia-centrikus) politikai látásmódja pedig alkalmatlanná tette a nagy feladat végrehajtására, az önálló magyar állam kereteinek kialakítására.

Visszatérve a világháborús „viharra”, modern kori társadalomfejlődésünk legnagyobb hatású koncepciója az Erdei Ferenc nevéhez köthető kettős társadalmi struktúra, mely a történelmi, rendies („nemzeti”) és a polgári („zsidó”) közép- és felső rétegek egyidejű, ám szeparált jelenlétét feltételezi. Tény, a dualizmuskori magyar közélet magáénak tartja a kétes dicsőséget, miszerint az első, a parttalan közjogi csepűragáson túlmutató, ideológiai alapon létrejövő (bár tisztavirág-életű) politikai alakulat az *Országos Antiszemita Párt* (1883) volt hazánkban. Ennek ellenére ez csak hatvan év távlatából, három zsidótörvény torz tükrén keresztül látszott áthatolhatatlan válaszfalnak. Ugyanezt a társadalmi gettósítást vallották az antiszemiták is, akik mintegy „át nem eresztő rétegeként” tekintettek az egységes tömbként felfogott zsidóságra, noha más kontextusban értelmezték a jelenséget, és más következtetéseket is vontak le belőle.¹¹ Az újabb kutatások sokat árnyalnak ezen a sematikus képleten, hiszen társadalmi státus szempontjából az anyagi bázis gyakorta meghatározóbb volt a származásnál (az identitás sokrétűségéről nem is szólva).¹² A zsidó asszimiláció kérdésében ugyanakkor ma sincs konszenzus a kutatók körében.

Ha hermetikusan zárt és egységes rétegek nem is jellemezték a századelőt, markáns csoportkonfliktusok annál inkább. Már 1900 tavaszán fellángolni látszott az antiszemizmus hamvadni látszó parazsa, aminek egyik első jele az úgynevezett kereszt-mozgalom volt. (Ismeretlen tettesek letörték a keresztet a budapesti tudományegyetem auláját díszítő 14 címerről, melyre vehemens antiszemita reakció volt a válasz.) A lappangó indulatok felszínre törtek, s a rövid életű mozgalom olyan ideológiai polarizációnak ágyazott meg, mely máig kísért közéletünkben. A Horthy-kor politikai elitjének több tagja itt kezdte közéleti pályafutását, de a mozgalom sok tekintetben mintául szolgált a két világháború közti egyetemi életet meghatározó bajtársi szervezeteknek is.¹³ Ám nemcsak az egyetemen, hanem a közéletben is éleződtek az ellentétek, létrejöttek olyan újkonzervatív gyűjtőhelyek, mint a *Néppárt* (1895) vagy a *Magyar Gazdaszövetség* (1896), számos más társadalmi egyesület (pl.: *Szent István, Társaság, Katolikus Népszövetség*) és folyóirat (pl.: *Új Idők, Magyar Kultúra*) mellett. Az újkonzervatív ideológiát keresztény szellemiség, erős liberálmusellenesség – ezzel összefüggésben gyakorta antiszemita retorika – és az agrárius érdekek határozott képviselője jellemezte. A másik póluson találjuk a *Huszádik Század* (1900) és a *Társadalomtudományi Társaság* (1901) radikális reformer – ám a nemzetiségi problémára süket – gondolkodóit, valamint a népnemzeti esztétikával szakító, modern európai művészeti trendekhez igazodó *Hét* (1890) és *Nyugat* (1908) folyóiratát, az előadóművészeket tömörítő *Thália Társaságot* (1904), valamint a festőművészek *Nyolcak* körét (1908). Végezetül 1914 nyarán Jászi Oszkár vezetésével megalakult a demokrata, liberális függetlenségi politikát követők gyűjtőhelye: a *Polgári Radikális Párt*.¹⁴

¹¹ Lásd Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemizmus Magyarországon*. Pécs, 2010, Jelenkor.

¹² Gyakori tapasztalat az életútinterjúk alkalmával: Bartha Ákos-Szilágyi Zsolt: *Történelmi tapasztalat mint mentális valóság. A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében*. Forrás, 2011/7-8, 230. A „hibrid és fragmentált zsidó identitás” értelmezéséhez lásd: Gyáni Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 2013, Kalligram, 213-233.

¹³ Kerepeszi Róbert: *A Turul Szövetség 1919-1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, 2012, Attraktor, 152-153.

¹⁴ Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemizmus az első világháború Magyarországon*. Bp., 2008, Napvilág, 22-27. Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radi-*

A zsidókérdés másik oldala a dzsentrikérdés, vagyis a deklasszálódó „úri” középosztály problémája, mely 1914-re már szintén kész interpretáció volt (jóllehet a dzsentri kifejezésnek a kilencvenes évekig nem volt pejoratív melléköngéje). A zsidóság „térnyerése” és az állami hivatalokba kényszerített vármegyei középnemesség szépírodalmilag konstruálódó képén sokat finomított a történelemtudomány, bár ettől még többnyire a dzsentroid elemek habitusa határozta meg a vármegyei apparátust. Lényegében tehát itt is asszimilációs problémával állunk szemben, jóllehet annak szociokulturális vetületével, hiszen az úri középosztályba áramló, gyakorta idegen eredetű (német, szláv stb.) és/vagy nem úri háttérű (iparos, lateiner stb.) elemek számára a Mikszáth, Krúdy és Móricz tollából jól ismert dzsentri viselkedéskultúra volt mérvadó. Némi professzionalizáció mellett ez konzerválódott a Horthy-korszakban is.¹⁵

Ám nemcsak a politikai elit és a középosztály forrt, a mély sem hallgatott. A munkásság reprezentatív szervezete az 1890-ben alapított *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* volt, mely a korabeli pártszerveződésektől eltérően országos hálózatként működött. A párt a kapitalizmus megdöntésén munkálkodott, de a napi politikában is hallatta hangját, főként a polgári szabadságjogok, a választójog, a munkásvédelem és a népoktatás kérdésében. Azonban a nemzet(iség)i kérdés internacionalista válasza, az agrárkérdés Kautsky-féle felfogása (a földosztás elvetése) és a zsidókérdés negligálása három neuralgikus ponton is kikapcsolta a szociáldemokratákat a politikai sakkjátszmákból. Ráadásul új ellenfél jelentkezett az 1891-es pápai enciklika nyomán szerveződő keresztényszocializmus „személyében”, olyan nagyságokkal, mint Giesswein Sándor vagy Prohászka Ottokár. Küzdelmeikről, esetenként szó szerinti összecsapásaikról Kassák Lajos önéletírása számol be nem elfogulatlanul, de nagy láttató erővel.¹⁶

Úgy tűnik, a honi szociáldemokráciából hiányzott egy Prohászka-hoz hasonló karizmatikus vezető, vélhetően ez a hiány is szerepet játszott a Tanácsköztársasághoz vezető útban. Az őszirozsás forradalom alatt Károlyi Mihály és Jászi Oszkár is panaszkodott a szocialisták földreformszabotázsára és nagybirtokmentő szövetkezesítésükre,¹⁷ ami természetesen a kisgazda politikusok figyelmét sem kerülte el. Az 1919 januárjában pártfúzió útján, Nagyatádi Szabó István elnökletével megalakuló Országos Kisgazda- és Földművespárt létrejöttének egyik fő oka épp az volt, hogy, „a külelenségnél is veszedelmesebb belső ellenség lépett föl kommunista és bolsevik eszmékkel, mely Isten és haza után a családnak sem irgalmaz, mert meg akarja szüntetni a családi tulajdont, s az állam neve alatt a saját igájába akar fogni mindannyiunkat!” – tudatta az új párt kiáltványa.¹⁸ Nagyatádi a Berinkey-kormány tárca nélküli minisztereként is következetesen kiállt a földreform mellett, majd népgazdasági miniszterként aktívan közreműködött annak kivitelezésében. Országos mérvű birtokrendezésre azonban

kalizmus története, 1867-1918. 2003, Új Mandátum. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Bp., 2007, Osiris, 155-215.

¹⁵ Gyáni Gábor - Kóvér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp., 2003, Osiris, 163-169. A jobbára (szép)irodalmi művek által konstruált „dzsentri”-képünkhöz (és annak problémásságához) Tarjánai Eszter: *A dzsentri exhumálása. Valóság,* 2003/5, 38-64.

¹⁶ Kassák Lajos: *Egy ember élete.* Bp., 1983, Magvető, 1. kötet/2. könyv (Kamaszévek).

¹⁷ Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás (1918-1920).* Bp., 2001, Korona, 2001, 108.

¹⁸ Idézi Sipos József: *Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve,* 1988/1, 307.

már nem kerülhetett sor március 21-e után. Az MSZDP nagy árat fizetett az 1919-es kommunista kooperációért, az ellenforradalmi Horthy-érában nem tudott komoly politikai tényezővé válni, és ez a gyengeség a világháború utáni demokratikus átalakulás során is visszaütött. 1948-ban újra a kommunista párt karjaiban találta magát a honi munkásság komoly tradíciókkal bíró érdekképviselete, melyről talán még ma is kevesebbet tudunk, mint amennyit illene.

Talán az eddigiekből is látszik, vidék és város kapcsolata nem volt éppen harmonikus. A modernításkritikaként, fogyasztó–termelő érdekellentétként, nem is oly ritkán antiszemitizmusként jelentkező Budapest-ellenesség a világháború és a forradalmak idején kulminált; a fent idézett földféltéssel az egyik, a terményeiből megtollasodó paraszt képével a másik oldalon. Ami az előzményeket illeti, a birtokos parasztság eleinte nehezen tudott tájékozódni a piaci viszonyokban, a fejletlen ipar pedig nem volt képes felszívni a mezőgazdaság munkaerő-többletét, mely a volt zsellérek mellett az elszegényedő, eladósodó kisbirtokosságból verbuválódott. A feszültségeket ideiglenesen tompította, hogy a mezőgazdasági konjunktúra, az út- és vasútmunkálatok, a vízrendezés egy ideig többnyire le tudta kötni ezt az óriási munkaerőt, ám ezek megszűntével a külföldi (orosz, amerikai) gabona versenye, a gépesítés és néhány aszályos év azonnal felszínre hozta az alapvető szerkezeti ellentmondásokat. S míg a hatóságoknak a géprombolás, az aratósztrájk, az agrárszocializmus vagy éppen a tömeges kivándorlás jelenségével kellett szembesülniük a századfordulón, addig az itthon maradóknak új kihívásokkal, módszerekkel, jelenségekkel kellett napról napra megbirkózniuk a talpon maradáshoz. Ennek következtében elkezdődött a tradicionális paraszti kultúra (ekkor még lassú) erodálódása, mely megannyi fehér foltot hagyott maga után emlékezetkultúránkban. Ezért is különösen örvendetes vállalkozások Oravecz Imre lebilincselően olvasmányos nagyregényei.¹⁹

A nagybirtokstruktúrára a századforduló jó szándékú, ám állagvédő reformpolitikát folytató politikusaiknak – egyébiránt elszánt és kitartó – erőfeszítései sem változtattak, mivel még ezek a kismértékű beavatkozásokat indítványozó javaslatok is fennakadtak a magántulajdon szentségét hangoztató törvényhozás rostáján. Itt főként minden idők leghosszabb ideig pozícionált magyar földművelésügyi miniszterének, Darányi Ignácnak a munkásságát kell megemlíteni, bár a dualizmus korszakának legátfogóbb, mérsékelt birtokpolitikai koncepciója (1909) nem valósulhatott meg. Darányi megítélése ugyanakkor jól példázza egyrészt a századforduló parlamentjének szűklátókörűségét, másrészt e megítélés aktuálpolitikai megformáltságát. Saját korában ugyanis még „a szabadkőművesekkel chórusban üvöltőnek” titulálták a minisztert, ellenben 1948 utáni történetírásunk „reakciós” politikusként, mint a „rabszolgatörvény” (1898) és a „de-restörvény” (1907) agrárius megalkotóját tette inkább hírhedtté, mintsem ismertté a köztudatban. Tény, a parasztság helyzetét nem sikerült szanalni, az agrárszektort jellemző szerkezeti ellentmondások a nagybirtok lassú visszaszorulása ellenére is megmaradtak, a világháború alatti rossz termékek pedig a bevonulásokból adódó munkaerőhiánnyal együtt tovább rontottak a helyzeten. A Monarchia 1916-os termése már csak a szükségletek 63 százalékát fedezte.²⁰

¹⁹ Oravecz Imre: *Ondrok Gödre: az álom anyag*, 1. Pécs, 2007, Jelenkor. Uő. *Kaliforniai fűrj*. Pécs, 2012, Jelenkor.

²⁰ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Bp., 2001, Korona, 119.

Visszakanyarodva Darányihoz, annyi hozadéka mindenképp lett a terveknek, hogy a földkérdés közéleti szintre emelkedésével egy időben a politikai játéktér több fajsúlyos tényezője is foglalkozni kezdett a birtokmegosztás hazai aránytalanságaival. A *Gazdaszövetségben* Károlyi Sándor, Bernát István, a keresztényszocialisták közül Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, a polgári radikálisok körében pedig mindenekelőtt Jászi Oszkár pártjának agrárszakértői támogatták volna valamilyen formában – igen mérsékelt módon – a változásokat. Utóbbiak keresték a kapcsolatot más ellenzéki erőkkel, és Áchim L. András agrárprogramját vitára bocsátották lapjuk, a *Huszádik Század* hasábjain. A várt konszenzus helyett azonban az alapvető ideológiai különbségekből sarjadó kölcsönös elidegenedés következett be a felek között. De nem több mint eszmétörténeti érdekesség az alapvetően szabadelvű Beksics Gusztáv nacionalista szempontú telepítési javaslata (1896), mely a földművelésügynek felkarolásával, valamint a középosztályt a parasztságból felfrissíteni igyekvő gondolatával a XX. századi magyar népi eszmekör egyik előfutárának is tekinthető.

A világháború előestéjén Bethlen István is próbálkozott legalább az erdélyi viszonyok rendezésével, ám hamarosan beteljesedett Darányi 1911-es „próféciája”: „Végzetes lépés volt az addig követett telepítési politika leállítása. [...] A nemzetekre is áll az Írás szava: dolgozzunk addig, amíg nappal vagyunk, mert eljön az éjszaka, és akkor nem dolgozhatunk többé.”²¹ Az „éjszaka” hamarabb érkezett, és sötétebb volt, mint a felelős politikai döntéshozók gondolták volna, és mivel a dualizmus kori telepítések a trianoni országhatáron kívülre estek, az esetleges eredmények 1920 után már nem is mutatkozhattak. Ez a mintegy kétmillió holdnyi terület ugyanakkor hivatkozási ponttá vált nagybirtokos körökben, hiszen ők éppen ezek „feláldozásával” próbálták megtartani a nagyobb bevételeket jelentő belső területeiket. Álláspontjuk ennek következtében konzerválódott, ami természetesen nagy hatással volt a háború utáni politikai kurzus lehetőségeire, reformelképzeléseire is.²²

Míg tehát a zsidókérdés másik oldala a dzsentrikérdés, a földkérdést a nemzetiségi kérdéssel lehetett közös nevezőre hozni nacionalista telepítések által. Ez azonban másként, mint tűzoltás bajosan értékelhető, hiszen a nemzetiségi elitcsoportok már 1894-ben összehangolt politikája az 1905-ös válság alatt fokozódott, a majd az 1910-es években egyértelműen szeparatista irányt vett.²³ A másik oldalon a magyar törvényhozás még a föderatív elképzeléseket sem tartotta szalonképesnek, és bízott a magyarosítás eredményeiben. Bizakodásuk nem nélkülözött minden alapot, hiszen a ruszin és a szlovák népesség körében érzékelhető volt a tendencia, noha a sokszor félreért(et)ett Lex Apponyi (1907) nem a magyar nyelvű oktatást, „csupán” a magyar nyelv oktatását írta elő nemzetiségi környezetben. Az efféle legendák elültetésében elévülhetetlen „érdeme” van két brit véleményformáló újságírónak, Robert W. Seton-Watsonnak és Wickham Steednek, akik a későbbi utódállamok sikeres lobbistáiként tevékenykedtek a nyugati kormányoknál. Mindenesetre nem nekik, hanem a szűkkeblű, szemellenzős magyar törvényhozásnak köszönhetően „1914 augusztusában Magyarország úgy lépett

²¹ Idézi Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Bp., 1939, Mefhosz, 120.

²² A földkérdést részletesen elemzem, Bartha Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium Faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak–Hernád, 2013, 15–24.

²³ *Magyarország története a XIX. században...*, 494, 515, 517.

be a háborúba, hogy a lakosságának közel felét alkotó nemzetiségiek vagy legalábbis azok közvélemény-formáló elitszoportjainak politikai lojalitása a legmesszebbmenőkig megkérdőjelezhető volt”.²⁴ Az erőszakos magyarosítás olaj volt a tűzre, és döntően járult hozzá nemcsak a nemzetiségek szeparatizmusához, de a Trianon utáni iskolarendszer szörnyű helyzetéhez is. 1920-ra az elemi iskolai hálózat állami intézményeinek csaknem háromnegyede az új határokon túra került, mindenekelőtt azért, mert a dualizmus kori kormányok főleg nemzetiségi területeken emeltek állami iskolákat.²⁵ (Ebből a startpozícióból értelmezendő a húszas évekbeli klebelsbergi iskolareform is.)

Mint láthatjuk, válaszfalak valóban léteztek, még ha nem is zártak hermetikusan. A magyar közélet Nagy Falának alapjait az első világháború éveiben rakták le a dualizmus évei alatt – főként az 1905/06-os válság idején – ásott árkokba. Ebben a sűrű évtizedben haza és haladás reformkorban oly elementáris erővel felszínre törő kívánalma szétszalazódott akkor, amikor „minden egész eltörött”, menthetlenül és talán javíthatatlanul (Ady életérzése mintha korunkat idézné). Innen nézve Tisza István 1911-es pengeváltása a székelyudvarhelyi állami főreáliskola egyik ifjú tanárával kifejezetten szimbolikus aktusnak veendő. A sok tekintetben igazságtalan írás és mindenekelőtt maga a kérdés, hogy meddig lehet a Himnuszt üres gyomorral énekelni, épp a fenti szétszalazódást fogalmazza meg, és bizonyára nem véletlen, hogy pont ahhoz kapcsolódik, aki aztán fő hivatkozási pontja lett az újraforrasztáson munkálkodó népi mozgalomnak.²⁶ A sokat emlegetett „harmadik út”, „harmadik oldal” ugyanis nemcsak a kapitalista-szocialista vagy a fasiszta-kommunista dichotómiákra igyekezett választ adni, hanem a már a századelőn kirajzolódó ideológiai-politikai szekértáborokon túlmutató alternatívákat is kereste.

Érdekes kettősség – egyben a társadalomban forró indulatokat is érzékelteti –, hogy míg a századelős Budapest az újságírás, a színház, a kávéházi élet, magyarán az urbanus polgári kultúra fénykorát jelenti, addig a politikai életben a parlamenti atrocitások kapcsán már érintett feszültségek vibráltak. „Tény, hogy noha az ország és mindenekelőtt Budapest modernizációja a XX. század első másfél évtizedében ért tetőpontjára, éppen ekkor jelentkeztek a liberalizmus kiüresedésnek első jelei, az »állagvédő liberalizmussal« szükségképpen együtt járó általános morális hanyatlás kezdete is.”²⁷ A Millennium színes kavalkádja, hazafias díszletei sokak józanságát megzavarta, és ne csak Rákosi Jenő vagy Hoitsy Pál harmincmillió magyar birodalmat célzó ábrándjaira gondoljunk, hiszen a sovinszta illúziókban a dezillúzió korának kiemelkedő költője, Vajda János is osztozott például.²⁸ De emelhetjük a téteket a világháború alatt igen népszerűvé váló turanizmussal, annak hatszázmillió álomállamával is, így összességében bizonyosnak vehetjük, hogy az 1910-es évek magyar társadalmát nem lehet megérteni a szociálpszichológia eredményeinek bevonása nélkül. A lényeg, hogy a szomorú tabló ekkor már készen állt: kettészakadt közéletünk egyik oldalán a „radikális”, „zsi-

²⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2003, Osiris, 87.

²⁵ Ujváry: i. m. 13.

²⁶ Szabó Dezső: Válasz Nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*, 1911/9.

²⁷ Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle. *Aetas*, 2004/1, 134. Részletes korrajzhoz Lukács, John: *Budapest, 1900*. Bp., 1991, Európa.

²⁸ Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok...*, 110.

dó”, „kozmpolita”, „baloldali”, a másikon a „keresztény, „magyar”, „nemzeti”, „jobb-
oldali” pecsét díszelgett.

E bipoláris közélet az első világháború alatt tovább radikalizálódott, olyan ismerős jelenségeket hozva felszínre, mint a szimbolikus politizálás (IV. Károly megkoronázása körül) vagy az etatista centralizáció (hadigazdaság). Ekkor már komoly kvalitású, politikailag a liberális Monarchiában szocializálódott képviselők vallották a gyengülő állam erősebb szerepvállalását (Apponyi Albert). „A magyar köztudatban feltehetően máig érzékelhető ez a kettős tapasztalat: egyfelől mindent az államtól lehet és kell várni, másfelől mindenki tudja, hogy ugyanez az állam gyenge és kijátszható.”²⁹ Másrészt a liberális közbeszédet, szóhasználatot a politikai nyelvvé lett harci retorika váltotta fel (véltetően ez sem cseng ismeretlenül napjainkban). Ezzel egy időben a háborús hátországnak – mely szinte egy emberként üdvözölte a háborút – meg kellett ismerkednie a nélkülözéssel, a 900 százalékos inflációval, a reálbérek drasztikus zuhanásával, a hadibeszállítók körüli visszaélésekkel és nem utolsósorban a minden képzeletet felülmúló vérvesztéssel. A nagy karriert befutó vasúti lopás, az elharapódzó fiatal kori bűnözés és a feljelentési pszichózis is aggasztó méreteket öltött.

A világháborús nehézségeket az a középosztály érezte meg leginkább, melyet Erdei „történelmiként” definiált. S bár Budapest jobb helyzetben volt, mint Bécs vagy Berlin, „míg az ínség Berlinben segített nivellálni a társadalmi különbségeket, addig Budapesten a polarizáció élesebbé vált”.³⁰ Az árkok betemetése helyett a bűnbakképzés („zsidó destrukció” vs. Tisza, a „csóvás ember”) ideje jött el, a társadalom evolucionista, harmonikus felfogását pedig a konfliktuselméletek interpretációi szorították vissza.³¹ A Monarchia államcentrikus nemzetfogalmán rések keletkeztek, és megkezdődött az esetenként már a faji nacionalizmus irányába nyitó etnikai nemzetfogalom térhódítása. E mentalitásbeli változások a középosztályban váltak dominánssá, és az 1920-as évek fajvédő nemzedékében teljesedtek ki. „A dualizmus kori magyar *politikai nemzet* koncepciója ugyanis a történeti Magyarország bukásával párhuzamosan lehetetlenült el. A soknemzetiségű országra kigondolt és alkalmazott nemzetkonceptió értelmét veszítette a trianoni Magyarországon.” Az első világháborúban átélt borzalmak, a forradalmak és Trianon traumája bizonyos nemzedéki életérzést és újszerű nemzetkonceptiót konstruált.³² A monarchiabeli államnemzeti felfogás helyébe olyan dinamikus modellek léptek, melyek a történelmet fajok, nemzetek, osztályok szüntelen harcaként fogták fel. Lényegében ezek az elméletek határozták meg kötelező érvénnyel az államideológiát hazánkban egészen 1989-ig, hiszen az őszirózsás forradalom röpke demokratikus/republikánus kísérletét a Tanácsköztársaság 133 osztályharcos napja követte, majd a Horthy-korszak negyedévszázados, először etnocentrikus, majd nyíltan rasszista koncepciója dominált, hogy aztán az 1945 utáni, gyorsan tovaszálló „fényes szeleket” ismét marxista szellemi beállítódás kövesse – ám ezúttal cirka negyven éven át. A rendszerváltozás óta az államideológia neutralizálódását, ezzel párhuzamosan az

²⁹ Bihari: i. m. 120.

³⁰ Uo. 102-103.

³¹ Lásd Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Bp., 2006, Osiris, 160.

³² Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. 2012, Osiris, 39, 214.

identitások sokszínűségét³³ figyelhetjük meg, és bár az új alkotmány körüli viták felszínre hoztak egy s más a korábbi koncepciókból, a fenti értelmezési keretek mára, a globalizáció korában értelmüket veszítették.

Velünk élő múlt a Horthy-korszak is, melynek az első világháborút lezáró trianoni béke volt fő viszonyulási pontja, pontosabban annak korrekciója: a revízió. Nem tehetjük meg tehát, hogy legalább futó pillantást ne vessünk erre a negyedszázadra! Modernizáció szempontjából ez az éra sajátos képlet: egyrészt a polgárosodási tendenciák felgyorsultak, amit a (legszélesebb értelemben vett)³⁴ paraszti csoportok szociográfiaiakból jól ismert életmódváltási szándéka is érzékeltetett. A népi mozgalom több reprezentánsa – Szabó Zoltán, Kovács Imre, 1943 előtt Erdei Ferenc – hirdette a parasztság polgárosodásának szükségességét, amitől valamiféle népi középosztályi megszületését remélték. Kevésbé feszegetett téma, hogy a társadalomreformer népiek jelentékeny hányada sikerrel integrálódott/reintegrálódott abba a középosztályba, melyet vehemensen ostromozott. Banktisztviselőként (Illyés), kormánypárti lapok szerkesztőségében (Féja, Kodolányi), belügyminiszteri felkérésre betöltött közszolgálatban (Szabó) dolgoztak adott esetben, elit belvárosi kávéházakba jártak, és (üldöztetve is sikeres íróként) szolid budai lakást tartottak fenn (Kovács). Az utóbbi jelenség, mint tudjuk, egyenesen világnézet (még hozzá polgári).³⁵ Modernitás és népiség sajátos kapcsolatrendszerének feltárása azonban még kutatókra vár.

A Horthy-korszak polgárosodása – némileg paradox módon – a viselkedésszociológiai értelemben vett „polgári lét” térvesztésének kezdete is egyben. Míg ugyanis a húszas években Bethlen állami beavatkozással, ám jobbára a dualizmuskori minták szellemében igazította új kereteihez az országot, addig a harmincas években induló jobboldali etatista törekvések szép lassan felfalták a liberális gazdaságpolitikát és az állampolgári jogbiztonságot. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Bethlen nemcsak konszolidált, hanem méltányolandó szociálpolitikai intézkedések mellett növekvő pályára tette a megcsonkított ország gazdaságát is. Legalább ennyire fontos, hogy „emelkedett szelleme, európai látóköre és demagógiától mentes nemzeti elkötelezettsége”, mely kvalitások a világháború utáni pályáját jellemezték, „s amelyek szimpla politikusból államférfivá avatták, mindmáig hiányoznak a magyar politikai közéletből”.³⁶ Tragikus forgatókönyv, hogy míg a konszolidáció a társadalmi anomáliák fenntartásával szavatolta a polgári létbiztonságot, addig a harmincas években felgyorsuló szociális reformok az állami redistribúció első nagy kísérletét hozták szörnyű végeredménnyel. S mivel

³³ Görömbei András: A magyar nemzettudat változásai. *Hitel*, 2009/2., 135–142. Ugyanezt regisztrálja (merrőben más következtetéssel): Gyáni: *Nép, nemzet, zsidó...*, 147–172. és Csabai Márta-Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. 2000, József Műhely, 13. Ugyanakkor az identitás fogalmával szemben komoly epistemológiai fenntartások is megfogalmazódtak, Brubaker, Rogers-Copper, Frederick: „Beyond „Identity””. *Theory and Society*, 29 (2000), 1–47.

³⁴ A parasztság kifejezés mint esszencialista fogalomkonstrukció pontosításra szorul. Sárkány Mihály történeti-antropológiai definíciójához, Kovács Imre szociológiai megközelítéséhez, valamint Juhász Pál és Harcsa István történeti reflexióihoz lásd Valuch Tibor: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 2003/1, 3–31 és Kovács Imre: A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle*, 2003/3, 41–65.

³⁵ *Budán lakni világnézet – A városrész Márai Sándor írásainak tükrében*. 2010, Helikon.

³⁶ Romsics Ignác: Bethlen István. *Rubicon*, 2013/12, 19.

a zsidóság kiemelkedő mértékben vett részt a honi modernizációban, urbanizációban és polgárosodásban (ebben a kontextusban szinte szinonim fogalmak), a zsidótörvények és a holokauszt a polgárságra mért csapásként is értelmezhetők. A történetek és Horthy (szelektív) antiszemitizmusa miatt sem szerencsés tehát a kormányzót a polgári rend emberének tekinteni még akkor sem, ha 1989 előtt kétségkívül elhallgatták a kurzus jelentős modernizációs eredményeit. Tagadhatatlan, hogy a „zöld bolsevikoktól” (nyilasoktól) viszolygó Horthy közvetlen környezetében „jó zsidók” (Chorin Ferenc, Goldberger Leó, Stern Samu stb.) is voltak,³⁷ ám a kormányzó mégiscsak legmagasabb közjogi méltóságként legitímálta a jogfosztást és állampolgárai kiszolgáltatását egy másik államnak.

Hányadán is állunk a Horthy-érával és emlékezetével? Ha csupán a nyolcvanas évek végétől futunk át néhány történelmi (!) megítélést a gazdasági teljesítményre vonatkozóan (ami közel sem a legkényesebb téma), jelentős kilengéseket regisztrálhatunk. Ránki György 1987-es véleménye szerint a Horthy-éra alatti politikai hatalom a gazdaságban rendkívül visszafogott és kevés eredményű modernizálás mellett mindössze szerény mértékű importpótló iparosítást hajtott végre. Összességében véleménye szerint ekkor „Magyarország modernizációja megtorpant”. Ezt az ítéletet Szőke Domonkos a kilencvenes évek közepén „nagy vonalakban helytállóan” tartotta, csupán „a gyors tempóban készített kép” „színesebb tételét” kérte számon. L. Nagy Zsuzsa 2010-ben ugyanakkor már „nagy technikai fejlődésről”, fontos új iparágakról értekezett, sőt egyenesen „két világháború közti csodát” emlegetett a vele készített beszélgetés zárásaként. Romsics Ignác 2012-es, „középutas” véleménye szerint pedig „a trianoni Magyarország első két évtizedének” összességében „közepes vagy annál valamivel jobb osztályzat adható”. Nyilvánvalóan nem ez az írás hivatott mérlegre tenni a Horthy-korszak gazdasági teljesítményét, ám a példa illusztrálja (a már nem is annyira közel) múltképzünk alakulását szakmai berkeken belül.³⁸ Napról napra tapasztalhatjuk: ennél jóval sokrétebb a különböző – kulturális, kollektív, kommunikatív – emlékezeti metódusok nehezen vagy leginkább sehogyan sem koordinálható működése. A közérdeklődés ugyanakkor nem a jobbára csupán történelmeseket érdeklő gazdasági teljesítményre, hanem jóval kényesebb témára, a holokausztra, esetleg a revízióra, illetve ezek összefüggéseire irányul.

A revízió önmagában is nehéz ügy. Érzékeltetés gyanánt vessük össze Márai Sándor 1938-as patetikus, mondhatni hozsannázó helyszíni tudósításait és nemrég előkerült, negyvenes évek végén papírra vetett, megsemmisítően szarkasztikus sorait ugyanarról az eseményről, az első bécsi döntés utáni kassai bevonulásról. A kortárs szerint „Kassa magyar lakosságát és a hazaérkező magyar honvédségnek találkozását” a spon-tán örömmámor jellemezte, mivel „azt, ami Kassán történt és történik ez órákban, nem lehet rendezni”. Ráadásul „hivatalos programja a bevonulásnak nincsen”. A nagy napon

³⁷ Lásd Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa: A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár*, 2012/5, 51–64.

³⁸ Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság*, 1987/10, 611–622. Szőke Domonkos: *Modernizáció és/vagy népiség?: kérdések a 30-as évekből*. Debrecen, 1994, *Ethnica*, 74. Csoda két háború között. Beszélgetés L. Nagy Zsuzsával a két háború közötti társadalmi emelkedésről és életmódról. *Debreceni Disputa*, 2010/4, 9–14. Romsics Ignác: A trianoni Magyarország első két évtizede. Mérlegen a Horthy-korszak. *Rubicon*, 2012/1-2, 117.

„Kassa népe, az ünneplők és a névtelen közönség nem tud betelni a kormányzó nevének éltetésével. Ez a »Horthy! Horthy!« nem egyszerű üdvözlés; ez a pillanat, amikor egy nép üdvözli szabadítóját, s utoljára így talán csak Rákóczi Ferencet üdvözölte Kassa és Felső-Magyarország népe az utcákon.” Tíz év sok idő, sok minden is történt; visszatekintve Márainak már úgy tűnik, „az öröm nem volt olyan mély, őszinte. [...] A lakások ablakában régi, bennszülött ismerősök állottak, nézték ezt a különös csapatot, a katonai vezényszó mellett egrecírozott magyar írók és festők díszfelvonulását; az idősebbek gúnyosan mosolyogtak e látványon, a fiatalabbak hangosan röhögtek. Igazuk volt, megérdemeltük, hogy kinevessenek.” S míg Márai 1938-ban áradozva tudósított a tisztekről („az új magyar katonatisztnak ez a különös példánya, ez a végtelenül művelt ember”), addig ugyanő hallgatni akart „az új, gömbösi szellemben nevelt magyar hadsereg” túlkapasáiról, neobarokk úrhatnáságáról, a fiatal vezérkari tisztről, aki menetoszlopba szervezte, díszlépésben masírozta – tehát „polgártalanította” – a hazatérő értelmiségieket.³⁹ Láthatóan igen nehéz és a kisebbségi magyarság miatt különösen felelősségteljes feladat hárul e helyütt a történészekre, hiszen egymásnak ellentmondó adatokból kell(ene) kihámozni egy 75 évvel ezelőtti, sokrétű, mentális valóságot. A sérelmi érvelést meghaladó kiutat a revízió kapcsán is az ágensi perspektíva, a saját történetek megismerése és az „őslakók” vs. „gyarmatosítók” újszerű értelmezési kerete nyújthat.⁴⁰

Így vagy úgy, de e máig sem teljesen kibogozott gordiuszi csomón (a polgárság felszámolásán) a második kötet a kommunista diktatúra végezte el, „zsidó” helyére a „polgár”-t helyezve, ahogyan Márai is rámutat 1949-es művében a diktatúrák vándormotívumaira. Talán nem céltalan e helyütt kissé hosszabban idézni egy polgári családba született debreceni holokauszt-túlélő szavait: „1945 után nagyon lelkes kommunista lettem, mert hisz’ a kommunizmusban ez a lényeg, hogy szüntessük meg az osztálykülönbséget, minden ember egyforma, hurra! Én azt hittem, hogy megváltom a világot: most rendet csinálunk, felépítjük az új Magyarországot, ahol minden ember egyforma, mindenkinek egyforma jogai vannak. Mi lesz itt, emberek! Én akkor életem egyik legboldogabb korszakát éltem. És akkor, 1947-’48-ban jön velem szembe Debrecenben Fürst Matyi bácsi, lóg az orra a földig. »Matyi bácsi, mi baj van?« Hát azt mondja a Matyi bácsi: »Én úgy gondoltam, hogy nem várom meg, míg kitelepítenek, hanem kiköltözöm.« És ez valami rettenetes volt. Ugyanis rájöttem, abban a másodpercben rájöttem arra, hogy ha az én apám meg az én anyám él, akkor én most költözöm, vagy megvárom, amíg költöztetnek. Nem tudom kellő szavakkal ecsetelni, hogy ne legyen komikus: összedőlt a világom – akkor utoljára. Ugyanis azóta már semmiféle illúzióm nincs. Tehát az én számomra az utolsó szalmaszál volt, amibe kapaszkodni tudtam, minek utána végigcsináltam Auschwitzot, elvesztettem a szüleimet, elvesztettem minden illúziómat, elvesztettem a hitemet, mindent elvesztettem. És ahogy ott álltam szemben Matyi bácsival, elvesztettem a hitemet ebben a szép, új Magyarországon is! Ugyanis

³⁹ Márai Sándor: *Ajándék a végzettől*. Bp., 2004, Helikon, 127-135 és Uő.: *Hallgatni akartam*. 2013, Helikon, 86.

⁴⁰ Például Egry Gábor: „Két pogány közt”? Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közti Erdélyben. *Múltunk*, 2012/ 4, 66-88, illetve Sallai Gergely: „A határ megindul...”: a csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938-1939. évi államhatár-változások tükrében. Pozsony, 2009, Kalligram.

annak a szegénynek, akit deportálnak, teljesen mindegy, hogy most Németországba deportálják, vagy Biharröcsögére kell elmennie. Épp úgy elvesznek tőle, éppúgy megint nem ember, éppúgy megint sárba tapossák, és éppúgy megint megalázzák. Nem azért, mert bármit csinált, hanem azért, mert ennek vagy annak, vagy amannak született. És akkor hol vagyunk, kedves elvtársaim? Ott vagyunk, ahonnan elindultunk.”⁴¹ Önmagában is megdöbbentő a fenti vallomás, ám még szomorúbb, hogy a magyarországi sztálinista kísérlet nemcsak a honi zsidó eredetű polgárság egyik új identitás-stratégiáját⁴² húzta keresztbe, hanem a hazai modernizációt is, melynek gyökerei a húszas évek – Ausztriánál is sikeresebb – gazdasági rekonstrukciójához kötődnek. Hangsúlyozandó, hogy mindez nem valósulhatott volna meg az írás elején említett távlatos (vagyis nem választási periódusokban gondolkodó) klebelsbergi humántőke-befektetés nélkül. Az iskolázottság ugyanis a lakosság egészségi állapotának javulásával egyetemben „nem rövid, hanem hosszú távon hat a gazdasági növekedésre, tehát ezeknek a mutatóknak a javulása nem elsősorban a húszas évek fejlődését befolyásolta, hanem hosszú távon javította az ország gazdasági lehetőségeit”.⁴³ A harmincas években már életminőség-beli javulást hozó (elektrifikáció, közlekedés, kommunikáció, lakásviszonyok), ám szörnyű politikai, társadalmi és kulturális vakvágányon haladó modernizációt tehát a háború utáni kommunista hatalomátvétel akasztotta meg, mellyel a proletarizálódás korszaka köszöntött be hazánkban. Ez a folyamat a hatvanas évek végének, hetvenes évek elejének civilizációs, infrastrukturális fordulataival változott meg (tömegkommunikáció, motorizáció, lakáskomfort), ami aztán a nyolcvanas évek adósságspiráljába torkolt. A következő forduló az ezredforduló infokommunikációs forradalmához kapcsolódik, ami azonban egyrészt még ma is zajló folyamat, másrészt differenciált bemutatásának megkísérlése végképp szétfeszítené írásom korlátait.⁴⁴

Meddig száll az első világegés füstje? Mi él még ma is velünk a Nagy Háborúból? Mindenekelőtt a vége, vagyis Trianon. Ám nemcsak a területi elcsatolások, nemcsak a 3,3 millió országhatáron kívül rekedt magyar és nemcsak a sokat ismételt politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozások fontosak, hanem a nagy megrázkódtatás kulturális és szellemi utóhatásai is. Ezek az első hallásra bagatell ügyek a háború alatt kijegecesedtek, a forradalmak alatt radikalizálódtak, a Horthy-éra alatt traumatizálódtak, és azóta is köztünk kísértenek, megkeserítve mindennapjainkat, problémáink tisztánlátását, azok kibeszélését (például épp a határon túli magyarság ügyét). Miben lehetne összefoglalni a tüneteket? Végletekig polarizált, már-már háborús közélet („Kulturkampf”), politikai szekértáborok, azokban fészkelő (ál)értelmiségiek, újságírók helyett médiamunkások, tettekre inspiráló vitakultúra helyett békebeli pártszalonokra emlé-

⁴¹ Történelemtanárok Egylete, családtörténeti életútinterjúk: Fahidi Éva. Készítette: Bartha Ákos és Hoszszú Gyula: http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi_eva.pdf 30. oldal. (Letöltve: 2013-12-22)

⁴² A magyar zsidóság 1945 utáni identitás-stratégiáihoz Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Bp., Janus/Osiris, 158-177.

⁴³ Tomka Béla: Felszálló ágban. Gazdasági rekonstrukció Magyarországon az első világháború után. *Rubicon*, 2013/12, 54.

⁴⁴ A magyarországi modernizációs periódusokhoz Valuch Tibor: *Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. 2013, Napvilág, 7-9.

kezdető, lehangolóan unalmas „sajtóklubok”, visszadobott kéziratok, megvalósíthatatlan projektek, láthatatlan cenzorok, cinikus kultúrctsinovnyikok. Szólni kellene még a korrupció és az adócsalás apáról fiúra szálló hagyományáról, de nem beszéltünk az önállótlan és a kontraszelekció bőséges tárházáról sem, melyre mindig volt naprakész megfogalmazása a magyar nyelvnek, legyen szó akár dzsentrikről, pecsovicsokról, mamelukokról, zoltánokról, aladárokról, strómanokról, akik mind-mind polgárellenes jelenségei polgári korszakunknak. Minden bajunkat azonban igazságtalan lenne az első világháborúra fogni, hiszen például a kulturális/tudományos életben bizonyára csak elvétve tapasztalható dzsentri allűrök, viselkedési normák és szervezeti formák okai még távolabbra vezetnek. Mínderre korallként rakódott rá modern kori történelmünk színe-java – hogy csak a Kádár-kori „rendszer szintű paternalizmus” jelenségét említsem ehelyütt⁴⁵ –, aminek következményeképp a fent említett szekértáboroktól koránt sem függetlenül tenyészik manapság szellemi életünk. *Mutasd a lábjegyzeted, megmondom ki(é) vagy!*

Eszmefuttatásom persze csak intellektuális(kodó) ködszurkálás, filosz hóbort, melynek kevés köze van „a társadalom széles rétegeihez”. Az 1989 utáni idők „életérzésének”, a társadalom mentális állapotának feltárásában a szociológia és a szociálpszichológia mellett a kulturális antropológia siethet segítségünkre (többek közt a kommunikatív emlékezet modelljével, mely a személyesen átadható tudás néhány évtizedet átfogni képes eseteit értelmezi).⁴⁶ Fontos, hogy a reprezentatív mintavételhez olyan struktúra szükségeltetik, amely valamiféle nemzedéki életérzést fejez ki, és közéleti tartalma van (miképp a fajvédelemnek a húszas években), így vélhetően a könyvtárak poros polcairól a kevésbé patinás internetes felületekre, esetleg a honi popkultúrára kellene vetnünk vigyázó szemünket (nem tesszük).⁴⁷

Az értelmiség közéleti szerepvállalását illetően valamiféle generációs váltásban reménykednek az optimistábbak, noha száz év alatt néhány generáció már zászljára tűzte e nemes célt. Az bizonyos, hogy a zsigeri reflexek feloldásához, a kulturális kódokká rögzült válaszok hiteltelenítéséhez és a historizáló politikai mesternarratívák meghaladásához mindenekelőtt a valós problémák lehető legszenvtelenebb megismerésére volna szükség. Másrészt meg kellene kísérelni, hogy szóba elegyedjünk egymással, olvasni, érdeklődni, olyan színvonalas írásokat forgatni, melyekkel polemizálni kényszerülünk. Egyáltalán elfogadni, hogy létezik ilyen konstelláció (színvonalas írás, amellyel nem értünk egyet). Kérdéses persze, kinek éri meg az efféle kényelmetlenség.

Ám hogy írásom kellően emelkedett szellemi irányítúvel záruljon, Babits Mihály esszéit – mindenekelőtt *Az írástudók árulását* –, Szabó Zoltán patriotizmusát (*Szerelmes földrajz*), Radnóti Miklós 1944-es vallomását (*Nem tudhatom...*) és Illyés Gyula töprengéseit (*Hajszálgökörek*) ajánlom. Én legalábbis ezt (is) viszem el magammal – elmélkedni.

⁴⁵ Gyarmati: i. m. 16.

⁴⁶ Lásd Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp., 2004, Atlantisz.

⁴⁷ Annyit azért megjegyzek, hogy a legellentétesebb ideológiai beállítottságú vagy éppen apolitikus együtteseknek van mondanivalójuk egyre éhettelebb és érdektelenebb bozótharcunkról. Esetenként a kortárs költészettel is lehetnek kapcsolódási pontok, ám ez a közeg már koránt sem annyira meghatározó, mint volt a szocializmus alatt (korábbi érákról már nem is beszélve). A mai közéleti költészethez *Édes hazám: kortárs közéleti versek*. Összeállította Bárány Tibor. Bp., 2012, Magvető.